

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کودکان و سرکشی

چگونه والدین و مربیان می‌توانند سرکشی کودکان را در
مدرسه کاهش دهند

نویسنده:

کن ریگی

مترجم:

مرجان منشی

انتشارات آوای نور
تهران - ۱۳۹۲

سرشناسه	: ریگی، کن، ۱۹۳۲ - م. Ken, Rigby
عنوان و نام پدیدآور	: کودکان و سرکشی: چگونه والدین و مربیان می‌توانند سرکشی کودکان را در مدرسه کاهش دهند/ نویسنده کن ریگی؛ مترجم مرجان منشی.
مشخصات نشر	: تهران: آوای نور، ۱۳۹۱. مشخصات ظاهری: ۲۷۲ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۱۳-۷۵-۵
یادداشت	: وضعیت فهرست نویسی: فیپا
یادداشت	: عنوان اصلی: parents and Children and bullying : how educators can reduce bullying at school, ۲۰۰۸.
عنوان دیگر	: کتاب حاضر قبلا تحت عنوان "کودکان و زورگویی: چگونه والدین و پرورشکاران می‌توانند زورگویی را در مدرسه کاهش دهند" توسط انتشارات انجمن اولیا و مربیان در سال ۱۳۹۰ منتشر شده است.
موضوع	: کودکان و زورگویی: چگونه والدین و پرورشکاران می‌توانند زورگویی را در مدرسه کاهش دهند.
موضوع	: زورگویی در مدرسه - پیشگیری - خشونت در مدرسه - پیشگیری
شناسه افزوده	: مدرسه‌ها -- مدیریت و سازماندهی -- مشارکت والدین
رده بندی کنگره	: منشی، مرجان، مترجم
شماره کتابشناسی، مل	: رده بندی دیویی: ۷۸۲/۳۷۱
	: ۲۷۷۵۶۳۳

کودکان و سرکشی

(چگونه والدین و مربیان می‌توانند سرکشی کودکان را در مدرسه کاهش دهند)

تألیف: کن ریگی

ترجمه: مرجان منشی

ناشر: انتشارات آوای نور

صفحه آرا: منیر السادات حسینی

چاپ: چهارم ۱۳۹۳

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

صحافی: نشاط

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۴۱۳-۷۵-۵

تهران- خیابان انقلاب- خیابان ۱۲ فروردین- خیابان شهید و حید نظری- پلاک ۹۹

تلفن: ۶ - ۶۶۹۶۷۳۵۵ / شماره: ۶۶۴۸۰۸۸۲ / همراه: ۰۹۱۲۲۰۰۴۵۵۷

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

قیمت ۱۶۵۰۰ تومان

"فهرست مطالب"

پیشگفتار	۱۷
چرا ما به این کتاب نیاز داریم	۲۱
چه چیز اختلاف برانگیز است	۲۳
ساختار کتاب	۲۵
مشاهده یک استرالیایی از کلیات سرکشی در مدارس	۲۶
مروری بر فصول کتاب	۲۷
فصل اول: مراقبت والدین	۳۳
فصل دوم: ماهیت سرکشی	۴۷
سرکشی چیست	۴۷
تفاوت قدرت در میان بچه‌های مدرسه	۴۸
سرکشی‌های شرورانه و غیر شرورانه	۵۰
سرکشی‌های مکرر و اتفاقی	۵۰
عناصر سرکشی‌های شرورانه	۵۱
تمایز میان پرخاشگری و سرکشی	۵۲
رفتارهای سرکشانه	۵۳

۵۶	..... سرکشی‌های فردی و گروهی
۵۶	..... تفاوت در شدت سرکشی
۵۸	..... تفاوت قدرت امری ثابت نیست
۵۹	..... گرایش به اِعمال سرکشی علیه دیگران لزوماً همیشگی نیست
۵۹	..... خلاصه

فصل سوم: پژوهش‌های مربوط به سرکشی در مدارس..... ۶۱

۶۲	..... رواج سرکشی در مدارس
۶۴	..... اشکال مختلف سرکشی‌های گزارش شده
۶۶	..... سرکشی‌های سایبر
۶۷	..... مقایسه‌های جنسیتی
۶۷	..... چه کسی، چه کسی را مورد آزار قرار می‌دهد.
۶۸	..... سرکشی‌های سریالی
۶۸	..... قربانی‌های چندگانه
۶۹	..... تغییر سرکشی با افزایش سن
۷۰	..... تفاوت مدارس
۷۱	..... سرکشی در میان کودکان کم‌سن‌تر
۷۲	..... استفاده از پرسشنامه‌های تصویری
۷۳	..... سرکشی کجا اتفاق می‌افتد
۷۶	..... سرکشی در حضور بچه‌های دیگر
۷۸	..... نکاتی بیشتر در مورد سرکشی
۷۹	..... چرا بعضی از کودکان مرتکب سرکشی می‌شوند
۸۰	..... چگونه دانش‌آموزان تحت تأثیر سرکشی قرار می‌گیرند

۸۱	..... امنیت در مدارس
۸۲	..... غیبت‌های مکرر
۸۳	..... تأثیر سرکشی بر سلامت روانی
۸۴	..... کدام نوع سرکشی بیشترین آسیب را به همراه خواهد داشت
۸۴	..... تکلیف افراد سرکش چه می‌شود
۸۵	..... خلاصه

فصل چهارم: فرزند شما در مدرسه..... ۸۹

۹۰	..... داستانی که چندان دور از ذهن نیست
۹۱	..... تأثیرات ژنتیکی
۹۲	..... محدودیت در تأثیر والدین
۹۳	..... تأثیر والدین تا کجا ادامه دارد
۹۴	..... همسالان
۹۵	..... منظور از گروه همسالان دقیقاً چیست
۹۵	..... گروه کلی همسالان
۹۶	..... گروه دوستی
۹۶	..... چرا گروه همسالان بیش از افراد بزرگسال برای کودک حایز اهمیت هستند
۹۷	..... فشارهای هنجاری
۹۸	..... سرکشی و گروه همسالان
۹۸	..... گروه‌های سرکش
۹۸	..... ذهنیت درون‌گروهی
۹۹	..... گروه‌ها پیش‌داوری را دامن می‌زنند
۹۹	..... گروه‌ها با اقتدار والدین مقابله می‌کنند

- ۱۰۰ ..... سرکشی درون گروه‌های همسالان
- ۱۰۰ ..... تأثیرپذیری از فشار گروه
- ۱۰۱ ..... تأثیرات مثبت گروه همسالان
- ۱۰۲ ..... دانش‌آموزان از بچه‌های آسیب‌پذیر حمایت می‌کنند
- ۱۰۲ ..... پیدا کردن خود
- ۱۰۲ ..... گروه دانش‌آموزان بر علیه سرکشی
- ۱۰۳ ..... دانش‌آموزان با معلمان کار می‌کنند
- ۱۰۴ ..... اتفاقات غیر قابل پیش‌بینی
- ۱۰۵ ..... خلاصه

۱۰۷ ..... فصل پنجم: بازگو کردن

- ۱۰۷ ..... حقیقت چیست
- ۱۰۹ ..... نتایج بازگویی
- ۱۱۰ ..... چه کسی می‌تواند بیشترین کمک را بکند
- ۱۱۱ ..... کودکان چگونه روش بازگویی خود را ارزیابی می‌کنند
- ۱۱۱ ..... امتناع از بازگویی
- ۱۱۲ ..... نگرش بچه‌ها نسبت به کسی که مشکلش را بازگو می‌کند
- ۱۱۴ ..... با افزایش سن، نگرش نسبت به قربانیان عوض می‌شود
- ۱۱۶ ..... بازگویی با معلم
- ۱۱۷ ..... خلاصه

۱۱۹ ..... فصل ششم: گروه شاهدان

- ۱۲۰ ..... حقایقی در مورد رفتار شاهدان
- ۱۲۱ ..... دانش‌آموزان چه اندازه شاهد سرکشی هستند

۱۲۳	..... کودکان به عنوان یک شاهد چه کاری انجام می دهند
۱۲۵	..... اهمیت میزان تحصیلات
۱۲۶	..... - نسبت جنسیت با سرکشی های فیزیکی و کلامی
۱۲۸	..... - دلایل واکنش شاهدان
۱۲۸	..... - کمک مستقیم به قربانی؛
۱۳۰	..... - بازگویی با معلم؛
۱۳۰	..... - بی تفاوتی نسبت به آنچه در جریان است؛
۱۳۲	..... - حمایت از فرد سرکش؛
۱۳۳	..... چه عواملی در تبدیل کودک به یک شاهد خوب مؤثر است
۱۳۴	..... چه کسی باعث می شود کودکان شاهدان خوبی باشند
۱۳۶	..... نکاتی در مورد اقدامات معلم و والدین
۱۳۸	..... خلاصه

فصل هفتم: تربیت خانوادگی و رشد سالم کودک..... ۱۴۱

۱۴۲	..... پیوندها و وابستگی های والدینی
۱۴۴	..... تأثیر شیوه های وابستگی بر سرکشی
۱۴۴	..... کودکان خاص آسیب پذیر
۱۴۵	..... رشد وابستگی امن
۱۴۵	..... مسئولیت پذیری
۱۴۶	..... معضل خانه در برابر مراقبت والدین
۱۴۷	..... بررسی تأثیرات خدمات مراقبت از کودک
۱۴۹	..... نکات موجود در بررسی تأثیرات خدمات نگهداری از کودکان
۱۵۰	..... تربیت کودکان بزرگتر

۱۵۰	شیوه‌های تربیت و نتایج آن
۱۵۰	- تربیت مقتدرانه؛
۱۵۲	- تربیت بی عاطفه؛
۱۵۲	- تربیت بدون گذشت؛
۱۵۳	- تربیت سهل‌انگارانه؛
۱۵۳	- تربیت کنترل‌گر؛
۱۵۵	- تربیت آمرانه؛
۱۵۶	نقش خانواده کودک
۱۵۷	کژکارکرد خانواده
۱۵۷	تضاد در خانواده‌ها
۱۵۸	تضاد میان خواهران و برادران
۱۵۹	مخمسۀ خانوادگی
۱۶۰	ارتباط با کودکانی که "متفاوت" هستند
۱۶۲	خلاصه

فصل هشتم: والدین، آموزگاران زندگی..... ۱۶۵

۱۶۶	دوست‌یابی
۱۶۹	داشتن قاطعیت کافی
۱۷۰	موافقان و مخالفان درگیری
۱۷۲	چه زمانی باید سرسختی نشان داد
۱۷۳	مهار تعارضات
۱۷۴	پرورش مهارت‌های اجتماعی
۱۷۶	افزایش انعطاف‌پذیری

۱۷۸	..... پذیرفتن تعصب و دوری از آن
۱۷۹	..... روحیه مناسب در بازی
۱۸۰	..... نظارت بر محتوای رسانه‌ها
۱۸۰	..... وابستگی به تأثیرات منفی گروه
۱۸۱	..... درک این که چه چیز سرگرم‌کننده است و چه چیز نه
۱۸۲	..... ایجاد میل کمک به دیگران
۱۸۴	..... پیروی از قانون طلایی
۱۸۴	..... خلاصه

فصل نهم: کمک والدین به فرزندان در مشکلات مربوط به سرکشی.....۱۸۷

۱۸۸	..... در میان گذاشتن موضوع قربانی شدن با والدین
۱۸۹	..... علائمی که نشان می‌دهند کودک مورد سرکشی قرار گرفته است
۱۹۰	..... تلاش برای حصول اطمینان
۱۹۳	..... درک شرایط
۱۹۴	..... اطلاع از حقایق
۱۹۸	..... سرکشی سایبر: یک چالش جدید
۱۹۹	..... برخی از سؤال برانگیزترین استراتژی‌ها
۲۰۲	..... رفتن به مدرسه و صحبت با مسئولان آنجا
۲۰۵	..... هنگامی که مدرسه درست عمل نمی‌کند، چه باید کرد
۲۰۶	..... هنگامی که فرزندمان به سرکشی متهم می‌شود، چه باید کنیم
۲۰۷	..... واکنش به اتهام
۲۰۹	..... فرزند من در جایگاه یک شاهد
۲۱۲	..... خلاصه

فصل دهم: مدارس خوب در مورد سرکشی چه راهی پیش می‌گیرند..... ۲۱۵

- ۲۱۷ ..... بهترین عملکرد بر مبنای شواهد موجود
- ۲۱۹ ..... عملکرد مدارس خوب
- ۲۱۹ ..... مدارس خوب سرکشی میان بچه‌ها را چگونه می‌بینند
- ۲۲۱ ..... چگونه مفهوم سرکشی ساخته می‌شود
- ۲۲۲ ..... آموزش اجتماع مدرسه در زمینه سرکشی
- ۲۲۳ ..... برنامه‌ریزی برای مواجهه با سرکشی
- ۲۲۷ ..... مدیریت ریسک
- ۲۲۸ ..... برخورد با سرکشی از طریق برنامه آموزشی مدرسه
- ۲۳۰ ..... جو مدرسه
- ۲۳۰ ..... درگیر کردن دانش‌آموزان در مقابله با سرکشی
- ۲۳۱ ..... مواجهه با موارد سرکشی
- ۲۳۲ ..... درگیر کردن والدین در ماجرا
- ۲۳۳ ..... چگونه والدین می‌توانند عملکرد مدرسه را پیرامون سرکشی ارزیابی کنند
- ۲۳۵ ..... مدارس خوب و یا والدین خوب

فصل یازدهم: پاسخ به بعضی سؤالات..... ۲۳۷

- ۲۳۷ ..... ادبیات مورد استفاده در هنگام صحبت از سرکشی
- ۲۴۴ ..... آیا شوخی کردن همان سرکشی است
- ۲۴۶ ..... آیا آزار جنسی همان سرکشی است
- ۲۴۷ ..... آیا تمام گروه‌های سنی به یک اندازه درگیر سرکشی می‌شوند
- ۲۵۰ ..... آیا مداخلات اولیه حائز اهمیت‌اند
- ۲۵۱ ..... آیا سرکشی امری است طبیعی یا غیر طبیعی

- ۲۵۲ ..... آیا سرکشی یک نقیصه اخلاقی است
- ۲۵۳ ..... اختلال روانی و سرکشی
- ۲۵۴ ..... آیا بچه‌های سرکش آدم‌هایی شرورند
- ۲۵۷ ..... آیا رهیافت "عدم سرزنش" همیشه قابل قبول است
- ۲۶۰ ..... والدین در مورد سرکشی چه کاری می‌توانند انجام دهند
- ۲۶۳ ..... منابع انگلیسی

وقتی مشغول خواندن هستم، کلماتِ روی کاغذ از مقابل چشمانم می‌گذرند. من فوراً آنها را می‌گیرم چون می‌دانم که متعلق به منند. آنگاه به دقت در ذهنم مرورشان کرده و اصلاً رهایشان نمی‌کنم.

«دیوید گریسون»

پیشگفتار

کمتر روزی است که در روزنامه، رادیو یا تلویزیون خبری از بروز سرکشی نیاید و یا مردم نظراتشان را در این باره با یک برنامه گفت‌و شنود در میان نگذارند. اما این موضوع تا همین اواخر به نوعی سر به مهر مانده بود و کسی از آن حرفی نمی‌زد و این‌طور به نظر می‌رسید که هیچ‌کس، حتی در مدرسه‌ها به آن اهمیت نمی‌دهد. تا قبل از دهه ۱۹۹۰ بسیار کم پیش می‌آمد معلمی راجع به سرکشی حرفی بزند و من به عنوان کسی که در آن سال‌ها معلم بودم، به یاد ندارم که حتی جلسه‌ای راجع به این مسئله میان اولیای مدرسه برگزار شده باشد. از سمینار و کارگاه در مورد سرکشی هم خبری نبود، اگر هم بود والدین به چنین جلساتی علاقه نشان نمی‌دادند. نه کسی در این باره نامه‌ای به روزنامه‌ها می‌نوشت و نه موضوع را با نمایندگان مجلس در میان می‌گذاشت. راجع به سرکشی، نه کتابی به انگلیسی پیدا می‌شد و نه حتی فصلی در یک کتاب؛ فقط گاهی به پاراگرافی در کتاب‌های روانشناسی آموزشی، روانشناسی رشد یا سلامت کودکان و یا به اشاره‌ای گذرا در این طرف و آن طرف برمی‌خوردیم. هیچ فیلمی در این باره ساخته نشده بود و به نظر می‌رسید اصلاً کسی راجع به آن تحقیق نمی‌کند. پس چطور ظرف پانزده سال همه چیز تغییر کرد؟

در سال ۱۹۸۸ وقتی من به بررسی مبحث سرکشی در مدرسه پرداختم، فقط به یک نویسنده برخورددم که این موضوع را جدی گرفته بود؛ یک روانشناس و محقق سخت-

کوش سوئدی به نام «پروفسور دن اولوس»^۱ که از دهه ۱۹۷۰، یعنی سال‌ها پیش از آن که دیگر مربیان راهش را ادامه دهند، به کار روی سرکشی پرداخته بود. کار او در واقع سدها را از میان برداشت و خیل عظیمی از آثار ظاهر شد که در سر صف آن اثر قابل تأمل یک خانم انگلیسی به نام «والری بساگ» قرار داشت. امروزه اطلاعات فراوانی در مورد سرکشی وجود دارد. من یکبار عنوان "سرکشی در مدرسه" را در گوگل جستجو کردم و دریافتم که حدود ۲۷۶۰۰۰۰ سایت در این باره وجود دارد. وقتی جستجویم را به آثار روانشناختی محدود کردم (یعنی سایر رشته‌ها را کنار گذاشتم) نیز با ۲۰۹ عنوان کتاب، ۷۲۸ مقاله و ۹۴ رسالهٔ مربوط به این موضوع مواجه شدم.

چرا سرکشی در مدرسه تبدیل به موضوعی تا این حد جذاب شده است؟ اولین حدس این است که سرکشی در مدارس روز به روز بدتر و خارج از کنترل می‌شود؛ با این حال وقتی به شواهد رجوع می‌کنیم، دلیلی مبنی بر تأیید این حدس به دست نمی‌آید. تا این تاریخ هم هیچ یک از مطالعات طولی شیوع بیشتر سرکشی در طول زمان را تأیید نکرده‌اند و حتی در بررسی دقیقی که در دهه ۹۰ در انگلستان انجام شد، این نتیجه به دست آمد که سرکشی در مدارس مورد مطالعه، تا اندازه‌ای کاهش هم یافته است.

پس چه چیز مردم را این قدر درگیر خود کرده؟ به نظر من می‌توان به چند دلیل اشاره کرد که از کلی‌ترین آنها شروع می‌کنم؛ بدون شک در اغلب کشورها شناخت روزافزونی نسبت به حقوق ابتدایی افرادی ایجاد شد که مورد تبعیض واقع شده و حتی در بعضی زمینه‌ها به طور دائم مورد تجاوز قرار می‌گرفتند؛ آن هم فقط به این خاطر این که به گروه‌های خاصی شامل گروه زنان، گروه‌های کم‌نفوذ قومی و نژادی، معلول‌های جسمی و ذهنی، افرادی با گرایش‌های جنسی نامتعارف، فقرا و اعضای گروه‌های مذهبی بی‌طرفدار تعلق داشتند. این شناخت باعث افزایش آگاهی از برخوردهای ناعادلانه‌ای شد که نه فقط با گروه‌های آسیب‌پذیر اجتماعی، بلکه حتی با افرادی

---

۱. Dan Olweus

صورت می‌گرفت که بدون توجه به عضویتشان در گروه، مورد بدرفتاری واقع می‌شدند؛ مانند کودکان قربانی سرکشی.

در چنین شرایطی دیگر عجیب نبود که حوادثی که تا پیش از این نادیده گرفته شده یا کم‌اهمیت تلقی می‌شد، حالا به تیر اول روزنامه‌ها تبدیل شود. کودکان مثل همیشه مرتکب سرکشی می‌شدند؛ اما سرکشی در مدارس به شدت مورد توجه قرار گرفته، تأثیر آن روی سلامت و رفاه کودکان قربانی بیش از آنچه تصور می‌شد مخرب تلقی گشت. نگران‌کننده‌تر از هر چیز، گزارشات خودکشی کودکانی بود که قربانی سرکشی‌های جدی شده بودند. خلاصه آن که هر چه این پدیده بیشتر مورد بررسی قرار می‌گرفت، شواهد قانع‌کننده‌تری برای آسیب‌هایی جدی که کودکان آسیب‌پذیر در مدرسه متحمل می‌شدند، به دست می‌آمد.

در این میان بیشتر تمرکز روی کودکان قربانی بود؛ اما خود سرکشی نیز یک مشکل جدی قلمداد می‌شود که اگر اقدام پیشگیرانه‌ای در مورد آن صورت نگیرد، نه فقط در ارتباط با همسالان در مدرسه، بلکه بعدها در زندگی و برای اجتماع بزرگتر هم دردسرساز می‌شود. به عنوان مثال در سال ۹۹ در آمریکا، کشتار در دبیرستانی در کلمبیا جهان را تکان داد و ما را مجبور ساخت که نسبت به سرکشی راهی یکسره متفاوت پیش بگیریم. آیا کسانی که مرتکب این سرکشی‌ها می‌شدند خود قربانی بودند؟ آیا راه حل این مشکل به همان اندازه که در ماهیت اجتماعی به نام مدرسه و روابط میان اعضای آن نهفته است، در شخصیت افرادی که سرکشی می‌کنند و افرادی که قربانی آن هستند قابل جستجو نیست؟

گزارش‌ها یکی پس از دیگری شواهدی به دست می‌دهد حاکی از آن که سرکشی در مدارس فقط زمانی کم خواهد شد که ما به صورت جدی روی آن تمرکز کنیم. امروزه کتاب‌ها، برنامه‌ها و وب سایت‌های بسیاری وجود دارد که در مورد شناسایی

سرکشی‌ها، مداخله در آنها و جلوگیری از بروزشان در مدارس اطلاعات و منابع فراوانی برای ما فراهم می‌کنند.

حال شاید این سؤال به ذهنتان برسد که با وجود صدها عنوان کتابی که در مورد سرکشی در مدرسه وجود دارد، چرا باز هم به یک اثر دیگر نیاز داریم؟ وقتی من به ماهیت و محتوای آن کتاب‌ها دقت کردم، متوجه شدم که اغلب آنها در یکی از این دو دسته جا می‌گیرند: یا توسط محققین نگاشته شده‌اند (که مخاطبانشان هم معمولاً محققین دیگر هستند)، یا به زبان ساده‌تر توسط مربیان به رشتهٔ تحریر درآمده‌اند (که مخاطبانشان بیشتر معلمان هستند).

آثاری که در دستهٔ اول جا می‌گیرند، معمولاً بسیار تخصصی می‌باشند و آثار دستهٔ دوم بعضاً بر مبنای یک پژوهش نوشته شده‌اند اما مخاطبان عام‌تری دارند، از آن جمله می‌توان به یکی از کتاب‌های پرفرمدار دن اولوس اشاره کرد. پس بخش دیگری از این کتاب‌ها باقی می‌ماند که پژوهش‌محور نیستند. این دسته آثار بسیار خواندنی بوده، از صمیم قلب نوشته شده‌اند و گاهی نیز مفیدند. یکی از این کتاب‌ها که من شخصاً آن را دوست دارم، کارِ مصور و کوتاه *the brain bullies are a pain in* اثر «تروور رومین»^۱ است.

در این میان آثار بسیار معدودی وجود دارند که برای والدین نوشته شده‌اند که همین کتاب‌های اندک هم معمولاً از تلفیق جزوه‌های کوچکی به دست آمده‌اند که حاوی اطلاعات اولیه‌ای در مورد سرکشی در مدرسه بوده، به آنچه والدین دلسوز می‌توانند انجام دهند نیز اشاره‌ای دارند. به عنوان مثال «اندرو ملور» که برای انجمن اسکاتلندی مطالعات آموزشی مطلب می‌نویسد، در سال ۱۹۹۳ چنین جزوه‌ای را تهیه کرده بود. دپارتمان وکلای فدرال استرالیا نیز سفارش تهیهٔ یک دفترچهٔ کوچک راهنما برای والدین استرالیایی را به من داد که در سال ۲۰۰۳ منتشر شد. وبسایت‌هایی هم

---

۱ . Trevor Romain

وجود دارند که اطلاعات مفیدی در اختیار والدینی می‌گذارند که به نوعی با مسئله سرکشی درگیرند. به هر حال این‌گونه آثار به واسطهٔ دامنهٔ محدودشان، حتی اگر مفید هم باشند، نسبتاً سطحی‌اند و به نگاهی گذرا به این موضوع مهم اکتفا می‌کنند.

البته در مورد راهکارهای والدین برای جلوگیری از سرکش شدن فرزندانشان، کتاب‌های حجیم‌تری هم وجود دارند که متأسفانه پژوهش‌محور نیستند. من فکر می‌کنم ما از مرحله‌ای که راجع به هر چیز می‌توان به سادگی نظر داد فراتر رفته‌ایم. در طی ۱۵ سال اخیر پژوهش‌های ارزشمند فراوانی در زمینهٔ سرکشی انجام شده است و اگرچه هیچ کس مدعی یافتن پاسخ سؤالات نیست، اما بی‌توجهی نسبت به یافته‌های مربوط که دائماً تولید و در مجلات و کتاب‌های معتبر چاپ می‌شوند، دیگر قابل قبول نمی‌باشد.

چرا ما به این کتاب نیاز داریم

تا اینجا گفته شد که کتاب‌های بسیاری برای مطالعهٔ والدین وجود دارند؛ اما صادقانه بگویم که من نسبت به اغلب آنها خوش‌بین نیستم. نگرانی من از دو بابت است: نخست آن که شیوه‌ای که آنها مایلند با والدین وارد صحبت شوند، شیوه‌ایست که کمتر در کتاب‌های ویژهٔ معلمان دیده می‌شود. من زمان زیادی را صرف برگزاری جلساتی با والدین، پاسخگویی تلفن‌ها و ایمیل‌های آنها و ایفای نقش در گروه‌های گفت‌وگو با آنها کرده‌ام و قویاً بر این باورم که دانش و آگاهی والدین به هیچ وجه کمتر از معلم‌ها نیست. حتی آنها به اندازهٔ معلمان به دنبال این هستند که بدانند چه چیز مستدل و موثق است و چه چیز نه؛ در نتیجه نیازی به ساده‌سازی واقعیت وجود ندارد. من متوجه شده‌ام که علاقه و توجه والدین برای درک سرکشی به همان پرشوری اغلب معلمان است.

نگرانی دوم من از این بابت است که کتاب‌هایی که در مورد سرکشی برای والدین دیده‌ام، فرض را بر این گذاشته‌اند که مخاطبانشان فقط دوست دارند بدانند چگونه می‌توانند به کودک خودشان کمک کنند تا بهتر از عهدهٔ این مسئله برآیند. اگرچه بخش

عمده دغدغه والدین پاسخ به همین سؤال است، اما این تمام داستان نیست. اگر اشتباه نکرده باشم، پدران و مادران علاقه‌مندند بدانند که نه تنها خودشان، بلکه معلم‌ها و مدرسه نیز چه کارهایی باید در مورد سرکشی انجام دهند.

به عقیده من والدین نیاز دارند بدانند مدرسه چه اقداماتی در مورد سرکشی انجام داده است. البته این سؤال که مدارس خوب چه کار می‌کنند و مدارس نه چندان خوب چه کار، سؤالی است که علاقه بسیاری از معلمان را برانگیخته است. درست است که آثار برجسته بسیاری مشخصاً برای کمک به معلمان و مسئولان آموزشی نوشته شده‌اند، اما سرکشی دغدغه والدین هم هست و به نظر می‌رسد که این موضوع مورد غفلت واقع شده باشد. والدین نیاز دارند که نه تنها از راهکارهای خود آگاه شوند، بلکه در مباحث مربوط به آنچه مدارس برای مهار سرکشی انجام می‌دهند نیز سهیم شوند. تنها از طریق یک همکاری نزدیک میان والدین و معلمان است که می‌توان به پیشرفت‌های بیشتر امید داشت. در این میان هر دو طرف رابطه باید از آنچه در مورد سرکشی انجام می‌شود و آنچه می‌توانند انجام دهند، آگاه باشند.

البته فکر می‌کنم باید این حقیقت را بپذیریم که والدین و معلم‌ها مستعدند که مسئله سرکشی را به گونه متفاوتی درک کنند. من به میان پدر و مادرهایی رفته‌ام که از کارهایی که معلمان در مورد سرکشی انجام داده‌اند (یا انجام نداده‌اند) به شدت عصبانی بوده‌اند؛ به خصوص آن که فرزند خودشان هم به نوعی درگیر ماجرا بوده است. آنها تمایل داشتند که در دسر بچه‌شان را یکسره به بی‌توجهی یا بدرفتاری پرسنل مدرسه نسبت دهند.

به همین اندازه هم با معلم‌هایی مواجه شده‌ام که با ارائه مدرک، سرکشی را صرفاً مربوط به والدین می‌دانستند. گاه می‌شنیدم معلمان می‌گویند تربیت خانوادگی بچه - هاست که باعث سرکشی می‌شود و یا اینکه سرکشی به مدرسه وارد شده است. این برداشت‌های متفاوت ناشی از تعارضات جدی میان بعضی از معلمان و والدین است و

در این میان تقریباً همیشه فرزند بازنده است؛ حال آن که حل مسئله سرکشی منوط به همکاری نزدیک میان والدین فرزند و معلمان اوست.

باید بدانیم که همیشه پاسخ مسئله در درک عمیق‌تر آن نهفته است و تا وقتی طرفین رابطه (یعنی والدین و معلم‌ها) درگیر لفاظی و ملامت یکدیگرند، این امر میسر نمی‌شود. بنابراین این کتاب شیوه درکی را ارائه می‌دهد که مبتنی است بر آنچه در مورد مسئله سرکشی در مدرسه شناخته شده است.

من به عنوان محقق که مدت‌ها در زمینه سرکشی در مدرسه مشغول به کار هستم، به سمت راه حل‌های مبتنی بر شواهد و مدارک کشیده شده‌ام و به بیان دقیق‌تر، به دنبال آنچه در عرصه پژوهش به وجود می‌آید- و همیشه موضوع تصحیح کار بعدی قرار می‌گیرد- هستم. اما اگر محقق یافته‌هایش را فقط نزد خود نگه دارد و آنها را محدود به ژورنال‌ها و مونوگرافی‌های علمی سازد، بی‌فایده است. به همین خاطر ضروری دانستم که تحقیقات گسترده‌ای انجام دهم. من در اثر خود هر جا که امکان داشته، اجازه داده‌ام که حقایق خود سخن بگویند. به این امید که شالوده استواری پی‌ریزی شود و والدین و معلم‌ها بتوانند در راستای مصلحت فرزندان، همکاری بهتری داشته باشند.

چه چیز اختلاف برانگیز است

باید به خوانندگان این هشدار را بدهم که ممکن است با هر آنچه من گفته‌ام موافق نباشند و حوزه‌هایی وجود دارد که احتمالاً اختلاف برانگیز است. در ابتدا راجع به این دیدگاه بی‌طرفدار که بعضی از بچه‌ها به طور ژنتیکی مستعد برخورد پرخاشگرانه با دیگرانند، من معتقدم بعضی از کودکان هم مستعد اضطراب و کم‌رویی هستند که زمینه قربانی شدن در مدرسه را فراهم می‌کند. به نظر من سهم روانشناسی ژنتیک که معتقد است همه افراد تا حدی تحت تأثیر ویژگی‌هایی ذاتی هستند که با آن متولد شده‌اند، انکار ناپذیر است و البته اصلاً ارزش واقعی آن شناخته شده نیست.

چون این ادعا که عوامل ژنتیکی بر رفتار تأثیر می‌گذارد، ناعادلانه و ناراحت‌کننده به نظر می‌رسد و از سوی بعضی از مربیان حرفه‌ای (و نه همه آنها) به شدت انکار شده یا مورد تحریف قرار گرفته است. اما اغلب انتقادات وارده به جای آن که به آزمون شواهد و نشانه‌های موجود پردازند، شعارهایی مثل "سرکشی اکتسابی است، نه ذاتی" و یا "سرکشی ربطی به داشتن ژن‌های بد ندارد" سر می‌دهند. البته کار بیهوده‌ای است اگر کسی فقط به تأثیر عوامل ژنتیکی - و همراه با آن عوامل محیطی - پردازد و توجهی به شناخت تأثیر عمیق تربیت و زندگی خانوادگی نداشته باشد. من افراد زیادی را که به دنبال یک زندگی ساده‌تر بوده‌اند، با طفره رفتن از این مبحث راضی کرده‌ام؛ اما خود را متعهد می‌دانم که به دنبال شواهد علمی باشم و فکر می‌کنم در طولانی مدت به نفع والدین است که بدانند نقش آنها یکی از چندین عاملی است که بر رفتار فرزندشان تأثیر می‌گذارد.

به بیان دقیق‌تر باید گفت عوامل ژنتیک و محیطی به گونه‌ای با هم در ارتباطند که برای شیوه رفتار کودک همیشه هم مثبت نیست. اکنون والدین نیاز دارند بدانند که باید در برابر چه چیزهایی بایستند یا به چه چیزهایی باید توجه کنند تا به جای این که خود را کنار بکشند، بتوانند اقدامات آگاهانه‌تر و مؤثرتری انجام دهند.

معمولاً پدر و مادرها بیشتر مستعدند که تأثیر گروه همسالان را شناسایی کنند. با این همه آنها اغلب این تأثیر را منفی ارزیابی می‌کنند، که البته نباید این‌گونه باشد. من در این کتاب برآنم که به تأثیرات مثبت گروه همسالان به ویژه در زمینه نحوه ارتباط با دیگران در مدرسه اشاره کنم. این کار در مبارزه با سرکشی بسیار تعیین‌کننده است؛ به خصوص زمانی که معلم‌ها و والدین برای کنترل اراده دانش‌آموزان و گروه‌های آنها، با هم همکاری می‌کنند.

یکی دیگر از حوزه‌های اختلاف برانگیز، به مسائل ناشی از خدمات ناکافی نگهداری از کودک در دوران نوزادی در یک بازه زمانی طولانی مربوط می‌شود. امروزه

در کشورهای غربی بیشتر مسئولیت‌های مراقبت از کودک بر عهده پرستاران حرفه‌ای است که البته والدین بنا بر دلایلی چون نیاز مالی و تمایل به پیشرفت در کار دست به چنین اقدامی می‌زنند.

درست است که می‌توان افرادی را که خود را در تنگنای اقتصادی می‌بینند درک کرده و الزام بعضی والدین برای تحقق بلندپروازی‌های کاریشان را شناخت، اما متأسفانه مطالعاتی که روی رفتار سرکشی انجام شده حاکی از آن است که پیوند نامناسب میان نوزاد و پرستارش بر رشد اجتماعی کودک تأثیر منفی دارد و همین امر تنها گذاشتن بچه‌های کوچک را برای مدت طولانی با بزرگسالانی که اگرچه از آنها نگهداری و مراقبت می‌کنند، اما در واقع مسئولیتی را به عهده گرفته‌اند که نه آن را دوست دارند و نه به آن احساس نزدیکی می‌کنند، زیر سؤال می‌برد.

نهایت آن که همچون بسیاری از حوزه‌های جدید پژوهش- یا حتی بعضی از حوزه-های قدیمی- همین که محقق یا مربی بخواهد در مورد سؤالاتی اساسی مانند این که سرکشی چیست و بهترین شیوه برخورد با آن کدام است کاوش کند، بحث و جدل‌ها آغاز می‌شود. من معتقدم والدین هم مانند مربیان باید ماهیت این کشمکش‌ها را درک کنند. فصل آخر به خواننده این امکان را می‌دهد که با مسائلی که متخصصان بر سر آن اختلاف دارند آشنا شود و این انگیزه را به وجود می‌آورد که به وسیله خود موضوعات، راجع به آنها فکر کند.

ساختار کتاب

اگر خواننده از همین ابتدا بداند که این کتاب چه مسیری را طی خواهد کرد، بسیار مفید و ضروری خواهد بود؛ چرا که ممکن است بعضی از خوانندگان در پی آنچه می-خواهند بدانند به بیراهه رفته، وقت خود را تلف کنند و احساس سرخوردگی نمایند. به همین خاطر من خلاصه‌ای از مسیری که در این کتاب طی کرده‌ام را تهیه نموده‌ام.

شما راهکارهای پیشنهادی را هر جایی از کتاب پیدا نخواهید کرد. مباحث بعضی از فصل‌ها برای کسانی جالب است که به دنبال تعاریف و یافته‌های پژوهشی، به عنوان مبنایی موثق و لازم برای بررسی سرکشی، می‌باشند؛ بعضی از فصل‌ها عقاید مربوط به عوامل تربیتی و ژنتیکی، ماهیت و کارکرد گروه‌های همسالان و نقش دانش‌آموزان ناظر را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ در فصل‌های دیگری نیز به مجادلات موجود پرداخته شده است. اگر چنین مباحثی برایتان جالب نیست، تورقی کنید و یا کلاً از آن بگذرید.

من مطمئنم بیشتر خوانندگان به بخش‌های بی‌واسطه‌تر و رسانه‌ای‌تر علاقه‌مند خواهند شد، مانند این که چطور می‌توانند خطر مورد سرکشی واقع شدن یا ارتکاب سرکشی در مدرسه را در فرزندشان به حداقل برسانند و یا اگر این اتفاق رخ داده و کودک از این بابت آزرده است، چه اقداماتی باید برای بهبود وضعیت انجام دهند. بعضی از والدین نیز مایلند برای فرزندانشان یک مدرسه خوب و امن انتخاب کنند که بچه‌هایشان از بودن در آنجا خوشحال باشند. من امیدوارم مدیران و معلمان نیز چنین علاقه‌ای داشته باشند.

مشاهده یک استرالیایی از کلیات سرکشی در مدارس

خواننده تیزبین تاکنون فهمیده است که نویسنده این کتاب استرالیایی است و به احتمال قوی از مفاهیم مربوط به همان کشور استفاده کرده است. بله؛ من در کشوری دوردست با جمعیتی در حدود ۲۰ میلیون نفر که به خاطر کانگروها و سرزمین‌های وسیع خالی از سکنه‌اش معروف است، زندگی می‌کنم؛ با این حال سفرهای بسیاری کرده، پای صحبت اولیا و مریبان بسیاری در آمریکای شمالی، اروپا، آسیا و آفریقا نشسته و گزارش‌های بسیاری از محققان کشورهای گوناگون را خوانده‌ام.

من در سفرهایم متوجه شباهت‌های قابل توجهی بین نحوه برخورد بچه‌ها با یکدیگر و نحوه برخورد والدین با مسائل و ناراحتی‌های فرزندشان شده‌ام که موضوع

این کتاب بیان‌کننده یکی از این شباهت‌ها است. اگرچه در بعضی نقاط سرکشی شدیدتر از جاهای دیگر بود و روش‌های گوناگونی در جاهای مختلف استفاده می‌شد، اما مسئله اصلی همچنان به قوت خود باقی است و این امر که گزارش‌های به دست آمده از اقصی نقاط جهان همه یک داستان را روایت می‌کنند، تصادفی نیست. در این کتاب اگرچه من مثال‌های فراوانی از مدارس استرالیایی آورده‌ام، اما منابع و نمونه‌های سرکشی در دیگر نقاط جهان که تا حد زیادی شرایط انسان را بازگو می‌کنند نیز به چشم می‌خورد.

مروری بر فصول کتاب

مقدمه: این بخش از کتاب زمینه مختصری در مورد سرکشی و اینکه چرا باید کتابی در این مورد نوشته شود به دست می‌دهد. همچنین این بخش از زمینه‌هایی حرف می‌زند که اختلاف برانگیز تلقی می‌شوند. نیز ساختار کلی کتاب در این قسمت ترسیم می‌گردد.

فصل ۱: مراقبت والدین؛ این فصل به بررسی نگرانی عمیق والدین بچه‌هایی می‌پردازد که به شکلی جدی و حتی دردناک درگیر یا قربانی سرکشی شده‌اند. این فصل از تجربیات شخصی دلخراش این والدین به دست آمده است.

فصل ۲: ماهیت سرکشی؛ این فصل نگاهی جدی و بی‌طرفانه به سرکشی در مدرسه دارد. در این قسمت اصطلاح "سرکشی" به دقت تعریف شده، شیوه‌هایی که بچه‌ها طی آن درگیر سرکشی می‌شوند توضیح داده می‌شود و بالاخره سطوح مختلف خشونت معین می‌گردد.

فصل ۳: پژوهش‌های مربوط به سرکشی در مدارس؛ این فصل از آموخته‌هایمان از مطالعات متعددی که در کشورهای مختلف راجع به سرکشی انجام گرفته، به دست آمده است. فصل ۳ برای کسانی است که مایلند از یافته‌های مطالعات مهمی که در مورد

پدیده سرکشی در مدارس انجام شده آگاه شوند. بیشتر (و نه همه) یافته‌هایی که در این فصل آمده، از مطالعه عمقی نویسنده‌ای استخراج شده‌اند که در طی ۱۵ سال در استرالیا به بررسی مجموعه‌ای از بچه‌های کودکستانی تا نوجوانان دبیرستانی پرداخته است. من با توجه به این یافته‌ها، رواج و شیوع انواع مختلف سرکشی در مدارس، تفاوت‌های جنسیتی، روندهای سنی و فضاهایی که سرکشی اغلب در آنها اتفاق می‌افتد را تشریح نموده‌ام. همچنین به توصیف و تشریح درگیری دانش‌آموزان گروه کنترل، دلایلی که دانش‌آموزان برای سرکشی ارائه کرده‌اند و نیز پیامدهای منفی این درگیری یا قربانی شدن در سرکشی روی سلامت و دیگر مسائل فرزندان پرداخته‌ام.

فصل ۴: فرزند شما در مدرسه؛ در این قسمت از والدین می‌خواهم که به دنیای بچه‌ها در مدرسه و عواملی که روی آنها و روابط آنها با دیگران تأثیر می‌گذارد توجه کنند. برای کمک به فرزندان که با مدرسه مشکل دارند، والدین باید بدانند که فرزند آنها از ابتدای تولد و به صورت ژنتیکی، مستعد شیوه‌های عملکرد خاصی بوده و دوستان و آشنایان همسن او در مدرسه نیز تأثیر مثبت و منفی زیادی روی این شیوه‌ها داشته‌اند. وقتی نیروها و عواملی که به آن اشاره کردم شناسایی و درک شوند، آنگاه والدین بهتر می‌توانند فرزند خود را راهنمایی کنند.

فصل ۵: بازگو کردن؛ بچه‌ها در صورت ارتکاب سرکشی در مدرسه، دائماً وادار می‌شوند که آن را "بازگو کنند". این فصل اطلاعات مهمی راجع به این که چگونه آنها این کار را انجام می‌دهند و تا چه حد از مطرح کردن سرکشی خود با دیگران (به جز با دانش‌آموزان دیگر) گریزانند، در اختیار شما قرار می‌دهد. پیشنهاد فصل ۵ این است که والدین باید زمینه‌های این بی‌میلی را درک کنند تا بتوانند یاری دهنده فرزند خود در هنگام مواجهه با سرکشی باشند.

فصل ۶: گروه شاهدان؛ برای توضیح دقیق تأثیر قدرتمند گروه همسالان، این فصل بر نقش‌های متعدد دانش‌آموزان گروه شاهد تأکید می‌کند. من با توجه به یک مطالعه

زمینه‌ای که اخیراً انجام شده است، جزئیات شرایط گروه کنترل در مدرسه و چرایی و چگونگی واکنش آنها را بررسی کرده‌ام. این فصل پرده از نقش حساسی برمی‌دارد که دانش‌آموزان گروه شاهد می‌توانند در مهار سرکشی ایفا کنند و در پایان به معلمان و والدین راه‌هایی پیشنهاد می‌کند که بتوانند رفتار مثبت شاهدان را در مقابله با سرکشی تقویت کنند.

فصل ۷: تربیت خانوادگی و رشد سالم کودک؛ این فصل بیان می‌کند که والدین چگونه به بهترین شکل می‌توانند زمینه رشد سالم فرزندشان را فراهم کرده، در نتیجه خطر درگیری یا قربانی سرکشی شدن در مدرسه را به حداقل برسانند. در فصل ۷ مجموعه‌ای از عواملی که در تربیت بچه مؤثرند توضیح داده شده است که این عوامل عبارتند از: وابستگی و پیوند اولیه با نوزاد، استفاده مناسب از تسهیلات مراقبت از کودک، شیوه تربیتی (مستبد، آسان‌گیر، کنترل‌گر و مقتدر)، کاربرد تنبیه، کژکاردهای خانواده و تضاد میان خواهر و برادرها.

فصل ۸: والدین، آموزگاران زندگی؛ این فصل راهکارهایی برای رشد مهارت‌های زندگی در فرزندان، به والدین نشان می‌دهد تا آنها را در برقراری ارتباط مثبت با همسالان یاری دهند و مانع از قربانی سرکشی شدن آنها در مدرسه شوند. همچنین به فرزندان کمک می‌کند که دوست پیدا کنند و بتوانند با همسالانشان با قاطعیت برخورد کنند نه پرخاشگرانه. این که چگونه والدین می‌توانند این ویژگی‌ها را با عنوان انعطاف‌پذیری و قبول تفاوت‌های دیگران (که نقطه مقابل تعصب و تبعیض است) به فرزندانشان القا کنند، چگونه به آنها یاد دهند که در مقابل فشارهای منفی گروه مقاومت کنند و ظرفیت بازی در فضای مناسب را داشته باشند، مسائلی است که این فصل توصیه‌هایی در مورد آنها ارائه می‌کند. همچنین قرار گرفتن در معرض خشونت رسانه‌ها و اشتغال به ورزش‌های قدرتی بدون راهنمایی‌های لازم، از دیگر مسائلی است که فصل ۸ بدان پرداخته است.

فصل ۹: کمک والدین به فرزندان در مشکلات مربوط به سرکشی؛ اگر پدر و مادرها متوجه شدند که فرزندشان در مدرسه درگیر سرکشی یا قربانی آن شده است، چه اقدامی باید انجام دهند؟ این سؤالی است که فصل ۹ به آن می‌پردازد. این فصل شرایطی را که در آن احتمال بیشتری وجود دارد که کودک از مورد سرکشی واقع شدن خود با والدینش سخن بگوید، و نیز علائم ممکن وقوع سرکشی را توضیح می‌دهد. البته واکنش‌های دیگری نیز که والدین از آنها پرده برداشته‌اند مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته‌اند. پس از آن نیز به راهکارهای مثبت و منفی برای مقابله با این مسئله و توصیه‌هایی در مورد این مسائل اشاره شده است؛ مثلاً چه زمانی برای طلب همکاری از مدرسه مناسب است؟ جلساتی در این باره چگونه می‌توانند به بهترین نحو برگزار شوند؟ و اگر نتایج رضایت‌بخش نبود چه اقداماتی باید انجام داد؟

فصل ۱۰: مدارس خوب در مورد سرکشی چه راهی پیش می‌گیرند؛ این فصل به افزایش آگاهی مربیان و والدین از اقداماتی که مدرسه می‌تواند برای کاهش و مهار سرکشی انجام دهد، کمک می‌کند. همچنین معیاری برای ارزیابی این‌گونه اقدامات پیشنهاد کرده، در آخر راهی به والدین نشان می‌دهد که با آن بتوانند شرایط را برای فرزندان خود و دیگران بهبود بخشند.

فصل ۱۱: پاسخ به بعضی سؤالات؛ فصل نتیجه‌گیری به سؤالاتی می‌پردازد که اغلب برای والدینی مطرح می‌شود که به دنبال درک ماهیت سرکشی در مدرسه و نحوه مهار آن هستند. پاسخ‌ها به گونه‌ای ارائه شده‌اند که مخاطب را به فکر وادارند. پیوست‌ها: من معتقدم والدینی هستند که به شدت به آنچه مدرسه برای آموزش فرزندان‌شان در زمینه سرکشی انجام می‌دهد، علاقه‌مند می‌باشند. منابعی که در بخش پیوست‌ها معرفی شده‌اند، کاملاً کاربردی بوده و جزء آثاری هستند که برای والدینی (و نیز مربیان حرفه‌ای) که به دنبال درک و ارزیابی اقدامات مدرسه در زمینه سرکشی هستند، و اقداماتی که در آینده انجام خواهند داد، مفید خواهد بود.

یادداشت: این بخش برای کسانی است که کنجکاوند بدانند چرا نویسنده چنین چیزی گفته است و یا این که می‌خواهند در مورد شواهدی که قضاوت بر مبنای آنها صورت گرفته است، بیشتر بدانند.

منابع: منابع قابل استفاده برای محققین و دانشجویان، حرفه‌ای یا غیر حرفه‌ای، به طور کامل در این بخش آمده است.

